

Várallyay Réka

Formanyelvében is él a nemzet

*Kísérletek egy határvédő székely falu
értékvédelmére*

Prolóógus

■ 1999 őszén, aranyló napsütésben jártuk végig Erdővidéket. Településről településre, az egykori Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma megbízásából, hogy a *Határon túli magyar települések komplex értékleltárához* hozzájárulhassunk az egyházi kegytárgyak, templomi berendezések összeírásával. Budapesti egyetemisták voltunk, művészettörténet szakos hallgatók, akik addig a szakirodalom alapján, „jó minőségű fekete-fehér képek” és muzeális körülmények között lévő műtárgyak segítségével tanultak a művészetről. De akkor, ott valami egészen más történt. A terepmunka során megfogható közelségbe került minden: az úri hímzések, az óntárgyak, a XVII. századi aranyozott ezüstkupák. Galambszaga volt a poros templomtornyoknak, ahová a lelkészek kávé-s-pálinkás vendégszeretete után másztunk fel, hogy leírjuk a harangok köriratát, és tapinthatóan nyirkosak voltak a régi sekrestyeszekerények fiókjába gyömösölt századfordulós miseruhák...

Az erdővidéki településfelmérés „élet ízéhez” társult az erdélyi falvak akkori valóságának megtapasztalása is, a mélykék ég, a tornácokon sárgán világító kukoricafüzek, a szívdobogtató régi házak és az elszomorító kommunista „fejlesztések” látványával.

Az egyetem vége felé közeledve szakdolgozattémát kerestem, aminek kiválasztásánál fontos szempont volt a személyes érintettség. Így találtam rá a felmérő út során a miklósvári Kálnoky-kastélyra, aminek késő reneszánsz hátsó homlokzata – a derékig érő gaz ellenére – egészen magával ragadott. Bár a „szakirodalom” addig meg sem említette, belevágtam a dolgozat összeállításába. Szerencsémre, az előző években költözött Erdélybe Kálnoky Tibor, a grófi család leszármazottja, hogy a rendszerváltás után visszaigényelhető családi örökséget birtokba vegye és megkezdje felújítását. A miklósvári kastély régészeti feltárása és felmérése épp 1999-ben vette kezdetét, így bekapcsolódhattam a helyszíni kutatásokba is, több hetet

töltve a kastélynál. Az elkövetkező évben hol Miklósvár, hol további értékvédelmi programok miatt utaztam Székelyföldre, egyre mélyebbre ásva magam az erdélyi művészetbe és kultúrába. Azt azonban nem sejtettem, hogy mindez egy életre szóló elköteleződést jelent majd.

A határon túli értékek védelmében

Az erdélyi értékvédelmi munkákban való lelkes részvételnek köszönhetően 2000 októberében az akkori OMvH, nem sokkal később Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Kárpát-medencei referatúrájának munkatársa lettem.

A határon túli magyar területek épített és tárgyi örökségének megmentésére – számbavételére, felújítására – az első Orbán-kormány a Nemzeti Örökség Programot kiterjesztette a határon túli műemlékügy támogatására is. A kidolgozott támogatási rendszer nagyon jelentős hatással volt az anyaországtól elcsatolt területek örökségvédelmére. A szétosztott összeg valószínűleg értéke megsokszorozódott, mert olyan lendületet adott a helyi közösségeknek, ami szakmai összefogást

A felújított
miklósvári
Kálnoky-kastély
délnyugati
homlokzata
2017

eredményezett és további támogatókat inspirált. A konkrét épületfelújítások mellett értékfelmérő programok is elindulhattak – például az erdélyi festett faberendezések és falképek számbavételére, vagy a magyarlakta települések komplex értékleltárának elkészítésére. Létrejöhetnek és megerősödhetnek azok a helyi restaurátorműhelyek, építészirodák, művészettörténeti kutatócsoportok, alapítványok és egyesületek, amelyek ma is legfőbb bázisai a határon túli magyar örökségvédelemnek.

Munkahelyemen a feladatok elosztása hamar kialakult: míg építész-kollégáim elsősorban a magyar kormány által támogatott épületfelújításokkal foglalkoztak, én vittem tovább a települési értékfelmérő programokat, emellett kiadványokat szerkesztettem, kiállításokat rendeztem, és bekapcsolódtam az örökségvédelmi képzések szervezésébe is. Szakmai útjaink során kiváló kollégákat ismertem meg Kárpát-medence-szerte, és nagyon sok személyes tapasztalatot szereztem a történelmi Magyarország különböző területeiről, amiért azóta is hálás vagyok.

Kúriák földje, Háromszék

A miklósvári Kálnoky-kastélyról készült szakdolgozatom írása közben figyeltem fel a háromszéki udvarházak jellegzetes építészettörténeti jelenségére. A történelmi Magyarország délkeleti csücskében fekvő területen ugyanis a határvédelemre berendezkedett szabad székely társadalmi rétegnek köszönhetően nagyon sok a nemesi kúria. Ezek nagy részét a székelyek második rendjéhez tartozó, a vármegyei kisnemeseknek megfelelően úgynevezett lófők birtokolták. A jelentősebb méretű vagy a történelem folyamán kastélyvá nyílt udvarházak pedig az elsőrendű székely nemesekhez, az úgynevezett primor családokhoz tartoztak. A háromszékiek alig összevethetőek a Magyarországról ismert, többnyire XIX. századi, klasszicista portikusszal rendelkező kúriákkal. Nem méretükkel, hanem lakóik életvitelével és külső megjelenésükkel tűnnek ki a falusi házak közül: általában kőből épültek, oromzatos tornác emelkedik udvari homlokzatuk előtt, tágas beltelkükre pedig díszes kapu vezet.

Ahogy a későbbiekben röviden felvázolt kutatástörténetből is kiderül, a háromszéki udvarházakat – a megszokott terminológia mellett – a szakírók olyan személyes jelzőkkel is illették, mint a „bájos, festői, barátságos, derűs, sajátos arányú”. Mindezek különleges, egyedi jellegükre utalnak.

Építészettörténeti feldolgozásukat jelölve meg témának, 2004-ben felvettek az ELTE Művészettörténeti

Intézet doktori iskolájába, majd elnyertem egy magyar–román államközi ösztöndíjat is. Miután tanulmányi szabadságot kértem munkahelyemtől, több hónapra Sepsiszentgyörgyre költöztem az udvarházak tanulmányozására. Szerettem volna levéltári kutatásokat is végezni, de érdekes módon az akkori levéltár-igazgatótól – csaknem tizenöt évvel a rendszerváltás után – budapestiként nem kaptam engedélyt a kutatásra. Segítségemre így a Székely Nemzeti Múzeum kiváló könyvtára és fotótára volt, ahonnan nagyon sok archív anyagot sikerült összegyűjtenem.

Időm nagy részét azonban a terepen töltöttem, órákat beszélgetve a kúriák és kastélyok tulajdonosaival, a helytörténészekkel és a lelkészekkel. (A házorsokkal párhuzamosan az életsorsokat is megismertem.) Összességében sok művészettörténeti adattal, fényképpel és erdélyi tapasztalattal gazdagodva tértem vissza Budapestre. Kutatásaim közben csatlakoztam a Nagy Balázs etnográfus és Hlavathy Izabella akkori műemléki felügyelő kezdeményezésére elindított kúriafelmérő programhoz, aminek eredményeit 2005-ben, a *Kúriák földje, Háromszék* című könyvben, kilenc kastély és hatvanhét udvarház bemutatásával publikáltuk.¹ A magyarországi terjesztésben sajnos még mindig nem elérhető kötet jól illusztrálja Háromszék sajátos építészeti örökségét.

A könyv bevezető tanulmányát Kónya Ádám geográfus, tanár, helytörténész, a Székely Nemzeti Múzeum volt igazgatója írta.² Az ő nevéhez fűződik a háromszéki udvarházak első jelentősebb feldolgozása. Az 50-es évektől járta Háromszéket, hogy rajzokon és fotókon megörökítse értékeit és a kommunista ideológiával szemben küzdjön fennmaradásukért. A 70-es évektől rendszeresen közölt cikkeket egy-egy műemlékről a *Megyei Tükör* napilapba, hosszabb lélegzetű tanulmányokat pedig a Székely Nemzeti Múzeum évkönyvébe, az *Alutába*.³ Neki köszönhetjük, hogy képet kaphatunk ez épületállomány mára elpusztult részéről is. Fényképei páratlan értékkel bírnak, gyakran egyedüli támpontjai nemcsak a művészettörténeti kutatásnak, hanem egy-egy műemlék helyreállításának is.

Kónya Ádám nagy nevű elődök sorát folytatta, akik átfogóbb tanulmányaikban érintették a háromszéki udvarházakat is. Elsőként Orbán Balázs, aki *A Székelyföld leírása* című, 1869-ban megjelent művének harmadik, háromszéki kötetében többször is említi a kúriákat annak ellenére, hogy a klasszikus és középkori művészetet éltető művészettörténet-írás ebben az időszakban mellőzte a méretei miatt jelentéktelennek, barokk formajegyei miatt pedig „elfajult” stílusúnak tartott épülettípust.⁴ A szé-

kelyföld leírója azonban több esetben épp azt a különleges bájt látta meg e kismemesi lakokban, mint amit a mai szemlélő. Réty esetében például így írt: „A Feketeügy partmagaslatán szórványosan elhelyezett, egymás fölé aggatott udvarházaival (szám szerint tizenkettő) főként a Kovásznáról jövőnek igen festői képet tár fel.”⁵ Ő figyelt fel elsőként a kisborosnyói Damokos-kúria 1728-ban készült, „arabeszekkel borított”, faragott mellvédjére is, amit állítólag egy molnár készített.⁶ (Az épület elpusztult, de kő mellvédjét a Székely Nemzeti Múzeum őrzi.)

A XX. század elején Kós Károly többször is bejárta a vidéket. 1929-ben kiadott, *Erdély* című albumában a történelmi tanulmányt követő hatvan, jellegzetes erdélyi épületet bemutató linómetszete közül négy háromszéki udvarházat ábrázol.⁷ Az 1930-as években Gödri Ferenc sepsiszentgyörgyi rajztanárral fotósorozatot is készített, amelyet a Székely Nemzeti Múzeum őriz. Ezekből a – többnyire Bikfalván készült – képekből a *Séta bölcsőhelyem körül* című, erdélyi írókat megszólaltató könyvből több fotó is bekerült.⁸

Kós a háromszéki udvarházakkal kapcsolatos megállapításait 1943-ban *A székely népi építészeti* címmel, Budapesten tartott előadásában foglalta össze. „Háromszék keleti és délkeleti részein, a »Szépmező« hatalmas és gazdag falvaiban alakult ki két olyan háztípus, amely nem annyira elemeiben és formáiban, de főleg arányaiiban és feltétlenül imponáló megjelenésében olyan sajátos alakítás, hogy nem igen tudom őket hová tenni. Bizonyos, hogy nem helyi eredésű épületforma egyik sem, de máshonnan, sőt több felől kapott hatásokra alakult ki és vált aztán típusá. Nem szegény kiscgazda háztípusai ezek, hanem a székely primor és lófő urak udvarház formája. Ott is terjedt el, ahol úgyszólván a falvaknak minden második lakója vagy primor, vagy lófő, vagy ármálista nemes” – írta.⁹

Az általa meghatározott két jellegzetes udvarház típus egyike esetében a téglány alakú épületen ívsoros, hosszanti tornác fut végig, a másiknál – és ez a jellegzetesebb – az udvari homlokzathoz kiugró, oromzattal koronázott, oszlopokkal vagy élszedett pillérekkel tagolt tornác kapcsolódik. Kós jól érzékeltette előadásában azt is, hogy a háromszéki kastélyok közül több – például az uzoni Mikes-kastély vagy az altorjai Apor-kastély – ez utóbbi típus felnagyított mása, a zabolai Mikes-kastély pedig (ami még Orbán Balázs könyvében régi formájában szerepel) egy jellegzetes háromszéki kúria romantikus átalakításából kapta mai formáját.¹⁰

Szintén a 30-as években járta be Háromszéket Balogh Jolán művészettörténész is, a magyar reneszánsz mű-

vészet kutatója, akinek elméletei – az itáliai reneszánsz hatásáról és Mátyás király udvarának jelentős szerepéről – hosszú évtizedeken át meghatározták a magyar reneszánsz művészetről alkotott képet. 1934-ben a *Magyar Művészet* című folyóiratban megjelent, *A reneszánsz építészet és szobrászat Erdélyben* című tanulmányában a háromszéki kúriákról mint új épülettípusról a XVII. és a XVIII. századi késő reneszánsz és kora barokk művészet tárgyalásakor is ír.¹¹ A jellegzetes székelyföldi XVII. századi reneszánsz művészet központjának Háromszéket tartotta nemcsak az építészet, hanem a kőfaragás terén is.

Koréh–Dénes-kúria
1930-as évek

A Simon-kúria udvara
1930-as évek

„A fejlődés középpontja, irányítója Háromszék lehetett, innen valók a legfontosabb emlékek és itt alakult ki a nemesi kúriának egy új típusa. A háromszéki kúriát az jellemzi, hogy a homlokzat közepén az épülettetből árkádostornác ugrik elő. [...] A háromszéki derűs, barátságos kúriatípus a Barcaság szász épületeire is erősen hatott.”¹²

Érdekes ez utóbbi megjegyzése, mert inkább a szász építészet hatását látjuk Háromszéken. A csonkakontyolt tetős szász háztípus jelenléte egyértelmű Székelyföld

déli részén, és a levéltári forrásokból is az derül ki, hogy Barcaságról érkeztek mesterek Háromszékre, és az építőanyag beszerzésének egy része is onnan történt.

Az erdélyi udvarházak kutatói között feltétlenül ki kell emelnünk B. Nagy Margit munkásságát, akinek tanulmányai és forráskiadásai ma is alapnak számítanak a témában. 1970-ben jelentette meg *Reneszánsz és barokk Erdélyben* című kötetét, amelyben az *Udvarházak és stílusok* című tanulmánya több érdekes adattal szolgál a háromszéki udvarházakkal kapcsolatosan is.¹³ Véleménye szerint a jellegzetesen háromszéki típusnak tartott, oszlopokon vagy pillérekén nyugvó, kiugró tornác az inventáriumok tanúsága alapján Erdély-szerte a XVII. századi kúriák és kastélyok sajátossága volt, és összefüggött a homlokzat elé épített lépcsős feljáróval vagy sokszögű filagóriával. Háromszéken ez a forma általánosan elterjedt a kúriaépítészetben és a XIX. század első feléig is tovább élt. Mivel gyakran helyi mesterek építették, keveredett a népi építészet jellegzetességeivel, sajátos jellegzetes kölcsönözve az épületeknek. Ezt a jelenséget, a reneszánsz művészet és a népművészet szoros kapcsolatát Balogh Jolán és B. Nagy Margit is kiemelte, Kónya Ádám pedig egyenesen „népi udvarházaknak” nevezte a bikfalvi kúriákat.¹⁴

A bikfalvi református templom középkori tornya az egykori lőrészekkel
2020

A varázslatos Bikfalva

2004 nemcsak azért jelentett fordulópontot életemben, mert bekerültem az udvarházakkal foglalkozó kutatócsoportba és csodás épületekben járhattam, hanem akkor ismertem meg sepsiszentgyörgyi származású férjemet, Péter Alpár képzőművészt is. Mivel úgy éreztem, hogy nagyon sok teendőm van Erdélyben, és személyes felelősségem is a határon túli magyar műemlékek sorsa, házasságkötésünk után nem Budapestre, hanem Sepsiszentgyörgyre költöztünk. 2007-től így az erdélyi örökségvédelmet a „terepről” folytathattam, aminek nagyon sok előnye volt. Egyrészt a 2002-es kormányváltást követően fokozatosan elapadtak a határon túli műemlékekre szánt források, ezért civil pályázatokból kellett megoldanunk a felmérő programok és képzések folytatását. Másrészt helyben voltam, és sokkal jobban átláttam, hogy milyen szakmai segítségre van szükség az erdélyi értékek védelméhez. Az állami források hiánya miatt az épületfelújításokról áttevődött a hangsúly az örökségvédelmi képzésekre és az értékfelmérésekre, így, összefogva a helyi műemlékvédelmi hivatal munkatársaival, értékvédelmi fórumokat szerveztünk a háromszéki polgármestereknek, amelyekre magyarországi előadókat is meghívtunk. Időközben megvettünk egy régi udvarházat Bikfalván, abban a faluban, ahol még ma is körülbelül huszonöt kúria áll. A település értékeit látva megfogalmazódott bennem egy olyan faluképvédelmi program beindításának a szükségessége, amely magyarországi mintára vagy az Erdélyben már működő torockói és énlakai példa alapján, támogatási rendszer keretében védené az értékeket. A mintaprojekt ötletével a Kovászna Megyei Tanács vezetőségéhez fordultam, és a következő évtől támogatták a javaslatot. Így a Keöpeczi Sebestyén József Műemlékvédő Társaság szervezésében elindulhatott a Bikfalvi Faluképvédő Program.

A Bodzai-havasok lábánál, Háromszék déli határán fekvő Bikfalva különleges atmoszférájú falu, és nagyon jól példázza a határvédő székely települések egykori felépítését. Legrégebbi része őrzi a középkori halmazszerkezetet a nagy, olykor kéthektáros telkeken elhelyezett udvarházakkal és melléképületekkel, falazott kapuzatokkal. Főutcája szabályos, XVIII. századi telepítésre utal az útra merőlegesen elhelyezett lakóházak és az első kertet lezáró keresztcsűrök ritmusával.

A település múltjával kapcsolatosan Fehér János művészettörténész a bikfalvi református templom építéstörténete kapcsán közölt nagyon érdekes adatokat.¹⁵

Rámutatott arra, hogy az összefoglaló munkákban, így Orbán Balázs monográfiájában is tévesen szerepel,

hogy Bikfalva neve már az 1330-as évekbeli pápai tizedjegyzékben is olvasható.¹⁶ Az Orbán Balázs által Villa Bychaként Bikfalvával azonosított település minden bizonnyal a mai Bita lehetett.¹⁷ Fehér János a levéltári és a bikfalvi református templomon végzett helyszíni kutatások alapján arra az érdekes megállapításra jutott, miszerint Bikfalva csak a XIV. század második felében, a sepsiszéki székelyek határozott terjeszkedéséhez köthetően kerülhetett a székely székek közigazgatása alá, korábban Brassó megyéhez tartozott, és feltehetően a prázsmári illetőségű Tyl (azaz Tél) fia, Ditrich comes birtoka volt.¹⁸ A bikfalvi templom középkori tornyának vizsgálata is alátámaszthatja ezt a tényt. A tornyot többben a késő gótikus templomépítészet emlékének tartják boltozatos toronyalja miatt. A hálóboltozat téglabordái azonban különfélék, és egyértelműen másodlagos beépítésről tanúskodnak. A mai templomhajó 1863-ban épült a korábbi gótikus templom helyére. A torony templomhoz kapcsolódó keleti oldalán nagyon szépen látszik a lebontott középkori fedélszék lenyomata és az is, hogy az első gótikus templomot egy már levakolt, szuroköntő nyílásokkal és lőrészekkel tagolt toronyhoz kapcsolták. Tehát a középkori templom építése előtt egy minden irányba lőrészekkel tagolt torony állt a mai templomdombon. Fehér János a nyílások vizsgálata alapján azt feltételezi, hogy mivel a falakat az íjászok részére is kényelmesen használható, íves fülkékbe helyezett lőrészek és szuroköntő nyílások tagolják, korabeli erődített lakótoronyként is funkcionálhatott ez az épület. (Bár egyelőre kandallók nyoma nem került elő a falban.¹⁹) A torony formailag kapcsolatba hozható az 1211-ben, I. András király által a határ védelmére és a kereszténység terjesztésére betelepített teuton lovagok szentföldi és barcasági lakótornyaival, amelyek legközelebbi példája – hasonlóan rézsűs „támpillérekkel” megtámasztott falakkal és íves fülkékben álló lőrészekkel – a földvári (Marienburg, Feldioara) várban található.²⁰ A kutató feltételezi azt is, hogy a fallal körülvett lakótorony mellett kápolna is állhatott még mielőtt a település első gótikus temploma megépült volna. Mindezek bizonyításához azonban alapos régészeti kutatásra volna szükség.

Bikfalvával kapcsolatosan igen kevés adatot találhatunk a Székely Oklevéltár kötetében. A falu népességére vonatkozóan az első forrás az 1567-es adóösszeírás, amelyet a szászsebesi várépítés miatt az erdélyi nemességre és a székelyekre is kivetettek.²¹ E dokumentumban Bikfalva ötvennégy kapuval van bejegyezve mint Háromszék egyik legjelentősebb települése. 1614-ben, a Bethlen Gábor-féle hadviselő székelyeket összeíró

lustrában a falu kitűnik társadalmi összetételével.²² Az összeírt katonáknak ugyanis több mint 95 százaléka a szabad székelyek különböző rendjeihez tartozott. Szám szerint két nemes, hatvanhat lófő, tizenhat darabont és kilencvenegy szabad jogállású armalista. A feudális függőségben élő réteg (jobbágy, szolga, zsellér) pedig mindössze az összeírtak 5 százalékát tette ki. Mindez annak köszönhető, hogy Bikfalvára is, mint Háromszék megannyi, a déli határ kiemelt jelentőségű határvédő településére, a székelyek harmadik rendű armalistái mellett több első rendű (nemes) és második rendű (lófő) székely települt. Ők a katonáskodás fejében – székelyföldi viszonylatban – jelentős birtokokat, jogokat és, ami a legfőbb, teljes adómentességet kaptak.

1640-ben a falu birtokosai harangot adományoztak templomuknak. A csaknem kétmázsás, 70 centiméter átmérőjű harang különlegessége, hogy a latin nyelvű alatt magyar nyelvű körirat is ékesíti:

O REX GLORIE JESU CRISTE VENI CUM PACE IOHANNES NEIDEL. BRAS.

MŰ BIKFALV: AZ ISTEN DICZRETIRE CZINAL-TATUNK ES HARANGOT. 1640. M.V.

A felirat megelőzi korát, mert ezen a vidéken csak száz évvel később terjedtek el a magyar nyelvű harangfeliratok.

A XVIII. századi levéltári dokumentumokból kiderül, hogy a falu különösen nagy szabadságot élvezett és hatalmas közbirtokokkal rendelkezett. Határai a mezőn a lisznyói, uzoni, kökösi, prázsmári és a Felső-Fehér vármegyéhez tartozó márkosfalvi határokhöz értek, erdői pedig a prázsmári szászok erdejétől a Bodzai-hegyek tetjén át egészen a szentiványi és laborfalvi erdőig (ma Szentivánlaborfalva), onnan meg a lisznyói erdőig tartottak, mintegy 10 kilométeres körzetben Bikfalva körül.²³ 1764-től itt állomásozott a II. Székely Határhozrend V. százada, simonyi Simonyi György őbester vezetésével, aki feleségével, Apor Annával, az emlékiró Apor Péter lányával Bikfalvára költözött. Sajnos a házasság válással végződött, otthonuk, a Simonyi-kúria pedig az 1782-es tűzvészben jelentősen megsérült. Az épület gazdag történelme ellenére ma félig üresen és romosan áll.

A bikfalvi kúriák nagy része XVII. századi alapokon a XVIII. században épült, többségük építése, felújítása a feliratos gerendák vagy a falakra, kapukra írt évszámok alapján az 1782. évi tűzvész utánra tehető.

A település a XIX. században is gazdagodott. A *Székelyföld leírása* című kötetben Orbán Balázs nem véletlenül kezdte így a település bemutatását: „Bikfalva egyike a legcsinosabb székely faluknak, népe igen szorgalmas,

munkás, a férfiak nagyrészt posztóruhában járnak, amely szokás a Székelyföldön faluhelyt sehol sem látható, mert másutt mindenütt háznál készült szőrkelmekből kerül ki e nép öltözet, s posztóruhát csak a birtokosok és városi polgárok hordanak.”²⁴

A század végére a falu lakossága elérte az ezerháromszáz főt. Bikfalva 1863-ban kibővítette templomát, 1873-ban községházát emelt, 1896-ban pedig a millennium tiszteletére új iskolát építtetett és a temetődomb szélére fenyőerdőt telepített. A századfordulón több polgári – szinte kisvárosi stílusú – lakóház is épült a faluban.

Bár egyetlen román család sem lakott Bikfalván, a trianoni döntést követően, még a 20-as években „székely közmunkából” ortodox templom épült a főutca mentén, amelyhez a Jancsó-kúria telkéből szakítottak le egy darabot. (Ezt a templomot azóta is csinosítják, az elmúlt években apostolokat ábrázoló mozaikdíszek kerültek kerítésére.)

A Simon-kúria
oromzatos
kapuja
1982

Bikfalva 1940–1944 között Magyarország egyik határfaluja volt, a szász Barcaságtól a bács tanyákból kialakult román Dobolló és az egykor Felső-Fehér vármegyéhez tartozó Nyén (1905-től Keresztvár, Teliu, Kreuzenburg) települése választotta el. A kommunizmus idején a nagy területekkel rendelkező falu birtokait kollektivizálták, a belső kerteket is szétszabdalták és más családoknak adták. Az udvarházak egy részét elvették tulajdonosaiktól, más részének csak néhány szobáját használták „közösségi” célokra – például tejbegyűjtő pontként –, de a legtöbb épület megúszta az államosítást. Senki sem emlékszik rá, hogy miként került az ortodox egyház tulajdonába a nagyméretű, klasszicista Bőjte–Cseke-kúria, amelynek

timpanonjában ott díszelgett az építetők monogramja: BJ–SZJ és az 1868-as évszám. 2008-ban az akkori pápa pompás XIX. századi ortodox parókiává változtatta az épületet úgy, hogy az építési feliratot levakoltatta, helyébe pedig egy görög keresztet tetetett. Az udvarház elé jellegzetes román népi faragott kerítés került, szenteket ábrázoló mozaikokkal. A múlt eltörlése helyett a múlt megváltoztatása sokkal jobb stratégiának bizonyult ahhoz, hogy az ortodox egyház bizonyíthassa „régiségét” a magyar településen.

Bár Bikfalva küzd a kis székely falvak olyan jellegzetes problémáival, mint az előregedés, a munkalehetőség miatti külföldre vándorlás, a gazdálkodás visszaszorulása stb., fekvésének és épített örökségének köszönhetően az elmúlt tizenöt évben több panzió is létesült a faluban, a nyaralók mellett megindult a kiköltözés is a közeli Sepsiszentgyörgyről, és egyre több kulturális program vonzza ide a városiakat és a turistákat.

A faluképvédelmi program lépései

Amikor e gazdag település értékvédelmét elhatároztuk, elsőként a faluról készült addigi felmérési anyagokat és fényképeket gyűjtöttük össze. Szerencsénkre nem mi voltunk az elsők, akik felfigyelték rá, így az 1930-as évektől folyamatosan találtunk fotókat Bikfalváról, elsősorban az udvarházakról. Ahogy korábban említettem, Kós Károly és Gödri Ferenc 1931-ben bejárta Bikfalvát is, és sok felvételt készített. A fényképek érdekessége, hogy nemcsak az épületeket, hanem több esetben a lakókat is megörökítették. Elképzelhető, hogy vendégeskedtek a Simonyi-kúria vagy a Zsigmond-kúria szépen kiöltözött tulajdonosainál vagy akár a sepsi református egyházkerület esperesénél, aki ebben az időben Bikfalván lakott. Ezek a fotók nagyon jól tanúsítják a gazdag határvédő településre jellemző polgári kultúrát, amiről Orbán Balázs is megemlékezett. (A 2000-es évek elején Kerecsi Mária és Kerecsi János, a faluba kiköltözött zenetanárok által gyűjtött falubeli archív fotók is az egykori bikfalviak polgári életmódjáról tesznek tanúságot.)

Az 1950-es és 1960-as években Kónya Ádám is több ízben készített fényképeket Bikfalváról. Nagy méretű negatívjait a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal fotótára digitalizálta. Fotóin az udvarházak eredeti állapotát és a gyakori földrengésekhez köthető átépítéseket is megörökítette. Ezek a fényképek – mivel több részletfotó is található közöttük kapuk stukkódíszeiről, oromzatok feliratairól, díszítőfestések maradványairól – kincset értek számunkra. Ugyancsak nagyon sok, azóta lebontott vagy elpusztult épületről szerezhettünk tudomást Za-

kariás Attila 1980-as években készült felvételeiről. Majd az 1990-es évek végén, a már említett Nemzeti Örökség Program keretén belül a NKÖM és az Atelier M munkatársai Bikfalvát választották a települési értékvizsgálás mintafalujának. Így sok fekete-fehér fotót és épületleírást kaptunk tőlük is a közelmúlt állapotairól.

Az írott források közül a legjelentősebb Kónya Ádám 1975-ben írt, már említett, *Népi udvarházak Bikfalván* című tanulmánya, amihez vázlatos kis térképet készített az udvarházak formájáról és elhelyezkedéséről, emellett levéltári adatokat is közölt a településről és a kúriák építéséről. A 2005-ben megjelent, *Kúriák földje, Háromszék* című kötetben bemutatott udvarházak leírása tőlem származik.

2008 nyarán a település tervezett értékvédelmi programjához mindezeket kiegészítettük egy nagyszabású településfelméréssel, amelyben csaknem ötven diák vett részt: építés és művészettörténész hallgatók Budapestről és Kolozsvárról, valamint kísérletképpen budapesti építőipari szakközépiskolások, tanáraik kíséretében. A lebonyolításban a magyarországi Porta Speciosa Egyesület, a finanszírozásban a Nemzeti Kulturális Alap segített. Az értékvizsgálás során a diákok egy hétre elárasztották a falut. Az összes értékes épületről – beleértve a népi lakóházakat és a gazdasági épületeket is – fotódokumentáció és adatlap, a kiválasztott, veszélyeztetett állapotú házakról építészeti felmérés készült, továbbá a középiskolások helyi gyerekek bevonásával a temetőt is részletesen felmérték, bejelölve az egyes síremléktípusokat. Több épület ennek a hétnek köszönheti a megmaradását, hiszen a diákok jelenléte és kitaró munkája meggyőzte a tulajdonosokat. Az egyhetes programot (amely alatt nemcsak a falu addigi dokumentációja frissült és egészült ki, hanem a diákok is rengeteget tanultak a terepmunka során) nagy kiállítás zárta az iskola tornácán, a falubeliek és a polgármester jelenlétében.

Az összegyűlt anyagot profi fotósok felvételeivel kiegészítve, 2008 őszén grafikus férjemmel összeállítottunk egy huszonkét pannóból álló kiállítást a település legjelentősebb értékeit képviselő udvarházakról, *Varázslatos Bikfalva* címmel. A falut és a tervezett értékvédelmi programot bemutató leírások mellett minden kúriáról pannókat készítettünk, amelyeken az archív fotókat összevetettük a jelenlegi állapottal, a régi képnek megfelelő szemszögből készítve felvételeket az épületekről. Így az elmúlt ötven–hetven év változásait szemléletesen be lehetett mutatni. A kiállítást elsőként a Székely Nemzeti Múzeumban állítottuk fel, a Kovászna Megyei Tanácscsal közösen szervezett *Civil Napok* konferenciája keretén be-

lül, amelynek témája a közösség örökséghez való viszonya volt.²⁵ A rendezvényen olyan magyarországi előadások is szerepeltek, amelyek a települési értékvizsgálásokról, helyi értékvédelmi rendeletekről vagy faluképvédelmi programokról szóltak. A Baranya megyei Palkonya vagy a Tolna megyei Györköny és Závod polgármesterei például mind más és más koncepció alapján adták vissza az egykori faluképet kis településüknek. (Megjegyezném, hogy mindhárom egykor sváb falu volt, jellegzetes és egységes háztípusokkal, így könnyebben visszaállítható arculattal.) A tanácskozást követően Bikfalvára is ellátogattunk mint a tervezett háromszéki mintaprojekt helyszínére. November közepe volt, de mire több kúriát is végigjártunk, bokáig érő hó vonta ragyogó fehérségebe a falut.

Az nem volt kérdés, hogy érdemes-e foglalkozni Bikfalvával, az viszont annál inkább, hogy milyen jogi keretek között. Budapestiként rá kellett döbennem arra, amire már korábban is felhívták a figyelmemet, hogy a romániai és a magyarországi törvénykezés között elég nagy különbség van. Míg Magyarországon „azt lehet tenni, amit a törvény nem tilt”, Romániában csak a törvény által előírt lehetőségek között mozoghatunk, és az önkormányzatoknak sokkal kisebb a hatásköre. Tehát, mivel a törvényben nem szerepel, hogy egy önkormányzat helyi műemléki védeltséget határozhat meg, erre nincsen lehetősége. Csak az államilag is elismert és a megfelelő minisztériumi szakbizottságok által, hosszas procedúra során jóváhagyott Településrendezési Terv az egyetlen olyan dokumentum, amely törvényi erőre emelheti egy-egy település értékvédelmét. Ez abból a szempontból nagyon megnehezítette programunkat, hogy hiába szeretnénk volna a magyarországihoz hasonló helyi védeltségi rendszert bevezetni Bikfalván, ez csak a teljes Uzon községre (azaz a hét településre!) elkészített PUG (Plan Urbanistic General) révén vált volna lehetségessé. (Romániában községenként működnek az önkormányzatok, Bikfalva nem önálló, hanem Uzonhoz tartozik.)

Ezért a településrendezési tervbe beemelhető értékvédelmi tanulmány előkészítésén kezdtünk el dolgozni, a sepsiszentgyörgyi Fekete Márta építész-mérnök vezetésével. Közben a szakmai anyag előkészítése folyt, fontosnak tartottam a helyiek tájékoztatását is. 2009 márciusában tehát a bikfalvi kultúrház termeiben is felállítottuk a *Varázslatos Bikfalva* kiállítást, a megnyitót kiegészítve a tervezett faluképvédelmi programot bemutató előadással. A körülbelül háromszáznegyven lelkes Bikfalva kiöregedő lakosságából száznál is többen eljöttek erre a rendezvényre, ami nagy elismerést és örömet jelentett számomra. Akkor próbáltam először meggyőzni a

bikfalviakat, hogy nemcsak nyelvében, hanem formanyelvében is él a nemzet!

Felújítások és művészettörténeti eredmények

Mindeközben zajlott saját udvarházunk épületkutatása, és végre bejutottam a Román Állami Levéltár Kovászna Megyei Fiókjába is, ahol a bikfalvi anyakönyveket is őrzik. A Kónya Ádám által a XX. századi tulajdonosokról Dénes-kúriának elnevezett házunk felújítását a lehető legóvatosabban – restaurátor szakemberek bevonásával

A Koréh–Dénes-kúria
oromzata
2020

tyolt tető alatt húzódó, nagyon rossz állapotú kis oromfal kutatása bizonyult, amit Mednyánszky Zsolt falképrestaurátor végzett. Nagy meglepetésünkre a falfelület közepén befalazott, feliratos fülke került elő, az oromzat szélein virágmotívumokkal és az 1791-es évszámmal. A négyzetes mélyedésbe karcolt feliraton a következő szöveget lehetett kibetűzni sűrűfényben: „Isten segedelme volt velem anno die Koréh István”, innen tudhattuk meg, hogy az udvarház a XVIII. században a lófő székely Koréh család tulajdonában volt. A levéltárból kifotóztam az összes bikfalvi anyakönyvet, amik az 1782-es nagy tűzvészt követő évekből fennmaradtak. Miközben a restaurátorok a falat kutatták, én a diófa alatt ültem, és a laptopon pörgetve az oldalakat, próbáltam megtalálni a házhoz kapcsolható személyeket. Koréh Istvánról sikerült kiderítenem, hogy 1834-ben halt meg, 68 éves korában, tehát 1766-ban született. Érdekes, hogy az egyetlen igazán híres bikfalvi is épp a Koréh családba tartozott, és Istvánnak akár testvére is lehetett. Az 1761-ben született bikfalvi Koréh Zsigmond a nagyenyedi kollégiumban tanult, majd Pesten színdarabokat fordított és festészeti tanulmányokat folytatott. Tehetsége révén 1791-ben ösztöndíjat kapott Bécsbe, ahol több erdélyi diáktársával találkozott.²⁶ Ott festette meg az orvosdinasztia tagját, Pataki Sámuelét is. Ugyancsak abban az évben Pálóczi Horváth Ádámról készült portréja alapján készítette el Kazinczy Ferenc azt a rézmetszetet a költőről, amely a *Vasárnapi Újságban* is megjelent, 1906-ban.²⁷

Azonkívül, hogy a ház egykori tulajdonosára fény derült, a további bikfalvi kutatásokat és helyreállításokat alapvetően meghatározta az a tény, hogy házunkon díszítőfestést találtunk. Célirányosan megvizsgáltunk még több, felújítás alatt álló épületet, és mindegyikről kiderült, hogy a XVIII. században homlokzatai festve voltak. Ez azért nagyon lényeges művészettörténeti eredmény, mert még B. Nagy Margit is csak nagyon kevés adatot tudott közölni az épületek külső díszítőfestésével kapcsolatban.²⁸ Mivel ez a réteg igen sérülékeny, és az udvarházak legnagyobb része nem műemlék, tulajdonosai nem foglalkoztak volna a falak kutatásával, ha azt mi nem kezdeményezzük.

Ennek a felfedezésnek köszönheti egy hasonló korú, 1794-ben készült kis kúria, a sepsiszentgyörgyi Serestej-ház is azt, hogy díszes homlokzatfestése előkerült. Felhívtuk a tervező építész figyelmét a bikfalvi esetekre, így megvizsgálták a ház homlokzatát, amin pompás motívumok kerültek elő. (Közvetítésünkkel sikerült feltárni és restaurálni a kúria homlokzatát, ugyanis 2011-ben

A sepsiszentgyörgyi
Serestej-ház
díszesen kifestett
homlokzata
2014

– végeztük. Már a megvétel napján egy különös érdekességre bukkantunk: az egyik ablak mellett bordó földfestéssel pingált virágot fedeztünk fel. Később szisztematikusan feltártuk a falakat, és kiderült, hogy a főhomlokzaton és az udvari homlokzaton is díszítőfestés található. Legizgalmasabbnak a csonkakon-

a budapesti *Balsorsú Műemlékek Báljának* teljes bevételét megnyertük erre a célra.)

A bikfalvi festett udvarházak és vakolt kapuzatok motívumai között általános a kváderkő-imitáció a sarkokon, az egy- vagy többszínű hullámvonal a koronázópárkány alatt, az ablakok körül a füles keretezés és a sarkok felé mutató tulipánmotívumok. A Koréh–Dénes-kúria azért is különleges helyet foglal el ezek között, mert kifestésében az architektonikus elemek helyett szimbolikus növényi motívumokat, jeleket találunk. A sarkok oszlopimitációjának lábazata gyöke-rekből nő ki, fejezetén a sarkok felé egy liliomszerű motívum mutat – amelynek középső szirma határozott, bekarcolt vonallal ketté van osztva –, a ház irányába pedig széles kelyhű tulipán csüng le az oszlopfejezetről. Érdekes, hogy a sarok felé mutató, osztott szirmú virágforma több ábrázolásról is ismert. Falfestésként megjelenik a XVII. századi bölöni vártemplom és a gyergyószárhegyi Lázár-kastély körítőfalán ugyanígy, a sarok felé mutatva, de az énlakai unitárius templom XVII. századi mennyezetkazettáinak sarkaiban is látható. Minden bizonnyal védő szimbólum lehetett, a rovasírás kutatói szerint, az Isten szó ligatúrája.²⁹

A díszítőfestések közül a saját házunkon előkerült ornamensek mellett visszaállítottuk a Zsigmond-kúria nagykapujának díszítőfestését: a kváderkő-imitációt és a megtalált 1800-as évszámot. Utólag, régi fotók alapján rekonstruáltuk a Zátyi-kúria kváderköves-hullámvonalas-tulipános díszét és a Simon-kúria festett ablakkereteit és hullámvonalait is. Több kutatóablakot is nyitottunk a falubeli XVIII. századi házakon, amelyek alapján szeretnénk a közeljövőben feltárni és restaurálni az előkerült festéseket. Örülnénk, ha találnánk szponzorokat erre, hiszen szenzációt jelenthetne, ha egy határvédő székel település egykori udvarházai visszakaphatnák színes festéssel díszített homlokzataikat.

A Megyei Tanács anyagi támogatásával és saját forrásból 2009–2010-ben azokat az emblematikus kapuzatokat is helyreállítottuk, amelyek meghatározták Bikfalva arculatát. Így a főút menti Simon-kúria 1797-ben készült fedeles kapujának két méter magas, barokk oromzatát, amely az 1990-es földrengés következtében dőlt le, és a már említett Zsigmond-kúria nagykapuját, amely statikai megerősítést is kapott a díszítőfestések restaurálása előtt. A Koréh–Dénes-kúria kapulábjainak 1830-ban készült stukkódíszzeit Kónya Ádám felvételei alapján sikerült rekonstruálni, és visszakerült az a kis oromzat is a „gyalogkapu” fölé, amit csak a Kós–Gödri-fotókról ismerünk.

A Komán-kúria romos állapotban

Kőfalunk visszaépítésével lavinát indítottunk el a faluban. A védelmi célt is szolgáló kőfalak hozzátartoztak Bikfalva arculatához. Az elmúlt évtizedekben azonban többet elbontottak és kőanyagként használtak fel. Miatán térdig érő, romos falunkat 2009-ben hagyományos

A Komán-kúria felújítás után 2020

A Koréh–Dénes-kúria felújítás után 2020

A Zsigmond-kúria
nagykapuja
a restaurált
díszítőfestéssel
2010

módon újraraktuk és lecserepeztük, az idősebb emberek meghatódva álltak meg mellette. Az elmúlt években négy hasonló körítőfal épült vissza Bikfalván, és reméljük, hogy a sor még folytatódni fog.

A Koréh–Dénes-kúria
kapuja
felújítás előtt
2008

A Koréh–Dénes-kúria
kapuja felújítás
után, 2020

Több udvarház is megújult a segítségünkkel, hiszen az archív fotók alapján több barokk, íves tornácoromzatot szerkesztettünk ki és vezényeltük le építésüket. Ugyanígy azokat az egykori építési feliratokat és évszámokat is rekonstruáltuk, amelyekről fotódokumentáció állt a rendelkezésünkre. A régi tetődíszek és oromzati csúcscsúcsok közül is többet elkészítettünk. Éltes Barna és Péter Alpár faragták ki azokat a kőtobozokat, amelyek a tornácok oromfalának csúcán álltak. Uzoni analógiák alapján pedig kerámiaműhelyünkben készítettünk olyan madaras csúcscsúcsokat, amelyek egykor az udvarházak tetejét ékesítették.

Néhány kúriatulajdonosnak tudtunk támogatást adni ablakok javításához – nem műanyagra való cseréhez! – vagy a homlokzat karbantartásához, meszeléséhez. Az anyagi támogatás azonban rendszeres szponzor hiányában akadozik. Szeretnénk az énlakai és torockói mintának megfelelően egy magyarországi önkormányzatot meggyőzni arról, hogy évente minimális összeggel járuljon hozzá programunkhoz.

2010 nyarára Fekete Márta építészmérnök irodája elkészítette a helyi értékvédelmi rendelethez szükséges szakmai anyagot, térképen rögzítve a védettségre javasolt épületeket és telkeket. Ezt a polgármesteri hivatal két évvel később átadta annak a szimpatikus bukaresti román cégnek, amely a településrendezési terv elkészítésével foglalkozott. Egyeztetéseinket követően az örökségvédelmi javaslatot változtatás nélkül beemelték a tervezetbe. Az elkészült PUG azonban csak tavaly, 2019-ben emelkedett jogerőre, mert hét évig tartott az ellenőrzése és engedélyeztetése. (Időközben három gyermekünk született...)

A jogerős dokumentum birtokában „már csak” a helyiek pontos tájékoztatása és az építkezések folyamatos koordinálása szükséges ahhoz, hogy a faluképet romboló beavatkozásokat elkerülhessük.

Kortárs kultúra és hagyomány

Végezetül ki kell térnem arra is, hogy miként próbáljuk meg Bikfalvát bekapcsolni a kortárs művészeti vérkeringésbe. 2009-ben létrehoztuk az Erdélyi Művészet és Örökség nevű egyesületet azzal a céllal, hogy örökségvédelmi és kortárs művészeti programokat is szervezzünk. Az egyesület NAP (Nature Art Project) Műhelye a nemzetközi természetművészeti mozgalomba is kapcsolódva, 2012 óta szervez workshopokat a faluban, hogy a képzőművészek alkotásaikkal reflektálhassanak a bikfalvi tájra és épített örökségre, ezzel átörökítve azt a kortárs kultúra számára. A rendezvények meghívottjai között szerepelt Keserü Katalin, az MMA tagja, John K. Grande kanadai

művészetkritikus, Colin Foster, a pécsi egyetem művészeti karának egykori dékánja, továbbá erdélyi, magyarországi és iráni művészek. Az egyesület tagjaként férjemmel, Péter Alpárral több nemzetközi programon, például Dél-Koreában, Indiában, Iránban, Lengyelországban képviseltük az erdélyi magyar kultúrát. Nagyon fontosnak tartjuk, hogy azok az értékek – a suggesztív táj, a természet gazdagsága, a hagyományos technikával készült, a helyszellemének megfelelő épületek és eszközök vagy akár a falukép –, amelyek ugyan válságos helyzetben vannak, de Székelyföld falvainak legfőbb vonzerejét jelentik, kortárs nyelven is megszólalhassanak. A természeti környezet különösen alkalmas minderre, hiszen lehetőséget teremt a művészet gyökereinek megkeresésére. Bár a határok változtak Erdély tájai fölött, de kisugárzása, lényegi minősége nem változott. Aki erre rákapcsolódik, az táplálkozik belőle, és aki felelősséget érez iránta, az élteti tovább.

2019 októberében Ráduly István polgármesternek köszönhetően felavattuk az uniós forrásokból felújított Bikfalvi Kulturális Központot, ahol egyesületünk öt kiállítást állított fel és több műhelyt, irodát működtethet. A konferenciateremmel, előadóteremmel, kiállítóhelyiségekkel, műteremmel, kézművesműhelyekkel és faluképvédelmi irodával is rendelkező központ egyedülálló a térségben. A háromszéki udvarházakkal és Bikfalva örökségével foglalkozó kiállítások mellett történelmi kályhacsempe-gyűjtemény, a bikfalvi NAP-telepek – kortárs művészeti rendezvények – fotódokumentációs anyaga és a nemzetközi természetművészeti szimpóziumok művei is láthatók az épületben. Programjaink közé egyaránt tartoznak nemzetközi konferenciák és a falubeli gyerekeknek tartott foglalkozások. Sokrétű tevékenységünk így otthonra talált, minőségi teret nyerve a székelyföldi értékteremtésnek.

Epilógus

Az elődök munkáját folytatva, több mint tíz év alatt jutottunk el odáig, hogy elindult Bikfalva tudatos védelme, és ennek láthatók eredményei is. A köztudatba bekerült falut nemcsak a magyar turisták, hanem minden idelátogató csodálja és értékeli.

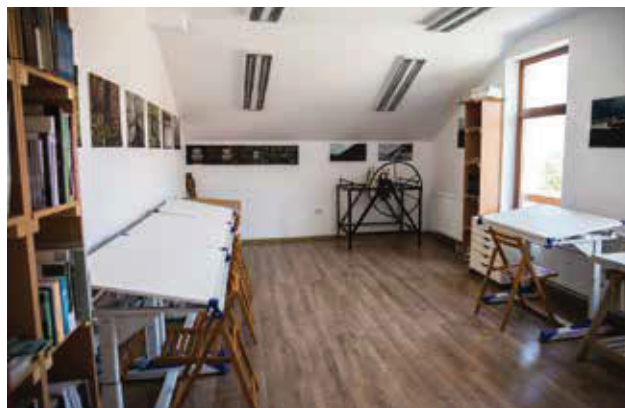
Az infrastrukturális fejlesztéseket azonban nagyon nehéz a faluképbe illeszthetően koordinálni. Pár hónappal ezelőtt az uniós támogatásból megvalósuló Uzon községi aszfaltozás öt éve folyó pályázata a bikfalvi kivitelezési fázishoz ért. Kétségbeesve próbáltam változtatni a szabványos beton szegélykövek, árkok, a székelyföldi faluképbe egyáltalán nem illő közúti hídkorlátok hadán, de hiába.

Mednyánszky Zsolt restaurátor munka közben 2020

A terveket nem egyeztették örökségvédelmi szakemberrel – sem velem, sem mással –, az úttervezők pedig sajnos a 70-es évek modernizálásának szellemében dolgoznak itt még ma is. Számomra egészen érthetetlen volt, hogy miért kell ennek így, a szemem láttára történnie és miért betonozzák ki a kapunk előtt folydogáló kis patak medrét a felépített ormótlan, tájidegen híd alatt. Hogy létezik az, hogy az úgynevezett fejlesztés a valódi fejlődéssel ellentétes irányba halad, és a sok jó nyugat-európai vagy akár magyarországi példa, a XXI. századi ökológikus szemlélet és a polgármesterrel közösen megálmodott világörökséggé válás lehetősége sem elegendő ahhoz, hogy a fejlesztés jegyében lévő rombolást megakadályozza? Így a faluképvédelem egy újabb feladattal bővül majd a jövőben: a tájidegen elemek eltávolításával vagy beburkolásával.

A formanyelv erejére nemcsak a turizmus épít, hanem a nemzeti identitáskeresés is. (Nem véletlenül épülnek Erdélyben még ma is a fontos magyar vagy száz műemlékek közvetlen közelébe az ortodox templomok.)

Az Erdélyi Művészet és Örökség Egyesület NAP Stúdiójának grafikai műterme, Bikfalvi Kulturális Központ 2019

Trianon századik évfordulóján azt is tudatosítanunk kell, hogy bár az erdélyi kultúra – az ember és a táj ilyen magas minőségű találkozása – az egyetemes örökség szerves része, de őrei mi, magyarok vagyunk.

JEGYZETEK

- 1 Kúriák földje. *Háromszék*. Szerk. NAGY Balázs, Kovászna Megyei Művelődési Központ, Sepsiszentgyörgy, 2005 (második, bővített kiadás 2011-ben)
- 2 KÓNYA Ádám: *Háromszéki kúriasorsok a múlt időben* = Uo., 7–35.
- 3 A legjelentősebbek: *Népi udvarházak Bikfalván* = *Aluta 1974/1975*. Sepsiszentgyörgy, 1975, 341–367.; *Uzon építészeti emlékei* = *Aluta 1976/1977*, Sepsiszentgyörgy, 1977, 461–488.
- 4 A „barokk” szócikk = *A Pallas Nagy Lexikona II*. Bp., Pallas, 1893, 669.
- 5 ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása III.*, Pest, 1869, 168.
- 6 Uo., 164., 166.: a metszet róla
- 7 KÓS Károly: *Erdély*. Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1929
- 8 KÓS Károly: *Erdei lak* = *Séta bölcsőhelyem körül. Erdélyi képeskönyv*. Szerk. KOVÁCS László, Bp., Révai, 1940, 157–186.
- 9 KÓS Károly: *A székely népi építészet*. Bp., Egyetemi, 1944
- 10 ORBÁN: *i. m.* (1869), 143.
- 11 BALOGH Jolán: *A reneszánsz építészet és szobrászat Erdélyben* = *Magyar Művészet*, 1934, 153.
- 12 Uo., 154.
- 13 NAGY Margit, B.: *Udvarházak és stílusok* = *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, Kriterion, 1970, 15–81.
- 14 KÓNYA Ádám: *Népi udvarházak Bikfalván* = *Aluta 1974/1975*, Sepsiszentgyörgy, 1975, 341.
- 15 FEHÉR János: *A bikfalvi református templom épületgyűjtése. Falkutatás eredményei, művészettörténeti tanulmány*. Kézirat, 2013
- 16 ORBÁN: *i. m.* (1869), 205.
- 17 FEHÉR: *i. m.* (2013), 5.
- 18 Uo., 27–28.
- 19 Uo., 14.
- 20 Uo., 32–35.
- 21 *Székely Oklevéltár II. 1520–1571*. Szerk. SZABÓ Károly, Kolozsvár, Magyar Történelmi Társulat, 1876, 211.
- 22 *Székely Oklevéltár IV. Új sorozat*. Szerk. DEMÉNY Lajos, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997, 394–396.
- 23 *A Bükfalvy Jozzag Consriptioja. 1784*. Sepsiszentgyörgy, Román Állami Levéltár Kovászna Megyei Fiókja, Fond: Fam. Kálnoky
- 24 ORBÁN: *i. m.* (1869), 205.
- 25 A rendezvényt 2008. november 21–22-én rendezték meg a Székely Nemzeti Múzeum Bartók-termében, *Helyi természeti és épített értékek a köz(ös)ségfejlesztésért* címmel.
- 26 BAYER József: *Bikfalvi Koréh Zsigmond* = *Művészet*, 1908, 242–243.
- 27 *Vasárnapi Újság*, 1906. szeptember 30.
- 28 B. Nagy Margit, mielőtt a néhány ismert festett emléket felsorolja, így ír: „A falakat az udvarházak esetében külső díszítőfestés nem igen élénkítette...” NAGY: *i. m.* (1970), 40.
- 29 A motívummal kapcsolatosan az elmúlt években végzett kutatásaink hasonló eredményt hoztak, mint az idén ősszel készült blogbejegyzés. VARGA Géza: *Bikfalva festett hieroglifái* = *Varga Géza írástörténész*, 2020. szeptember 28. <https://vargagezairastortenesz.blogspot.com/2020/09/bikfalva-festett-hieroglifai.html>